

**XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xiva xonligining
ma'muriy tuzilishini o'rganish tarixi**

Asadbek Narimov

O'zbekiston Milliy Universiteti Tarix fakulteti

ikkinchi bosqich magistranti Toshkent

axborot texnologiyalari universiteti akademik

litseyida tarix fani o'qituvchisi

e-mail: asadbeknarimov7@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola Xiva xonligining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi ma'muriy tuzilishi va boshqaruv tizimini rus tadqiqotchilarining asarlarida o'rganilganligiga bag'ishlangan. Maqolada asosan Xiva xonligining ma'muriy tuzilishi va boshqaruv tizimi pog'onalari (o'rta bog'in hamda yuqori qatlam) vakillarining asosiy vazifalari va majburiyatlari o'rganib chiqilgan.

Kalit so'zlari: Xiva, beklik, ma'muriy tuzilish, tadqiqotchilar, soliq, ma'muriyat, mulk, xon, hokim, oqsoqol, rais, bek.

Tadqiqotchilarning asarlarida Xiva xonligining XIX - XX asr boshlaridagi ma'muriy tuzilishini o'rganishga katta qiziqish uyg'otadigan ko'plab ma'lumotlar uchraydi.

Ushbu manbalarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu davrda xonlik 23 ta hududiy kesimga bo'lingan. Ulardan biri Xiva shahri va uning atrofi maxsus tumanni tashkil etgan. Bu hududni bevosita xonning o'ziga tegishli bo'lib, shaxsan o'zi boshqargan. Qiyot-Qo'ng'iro't va Bog'ot (Beshariq)ni tumanlarini noiblar tomonidan boshqarilar edi.

Manbalarda ta'kidlanishicha tumanlar Buxoroga o'xshab ba'zan bekliklar deb ham atalgan, garchi xonlikda bu unvon qo'llanilmagan. Xonlikning ma'muriy tuzilishi va boshqaruvi masalalari bo'yicha tadqiqotchilar va sayohatchilar turlicha fikrlar bildirganlar,

bu esa har doim ham haqiqiy vaziyatni aks ettiravermaydi. Masalan, 1842 yilda xonlikka tashrif buyurgan G.I.Danilevskiy “Xiva xonligida ma’muriy bo‘linishlar mavjud emas”¹ deb yozgan.

Lekin shu bilan birga u hokimlar tomonidan boshqarilgan shaharlarni ham nomlaydi: “Ambar, Bog‘ot, Buldumsaz, Gurlen, Jagatay, Ilyali, Iglan, G‘azavat, Qipchoq, Kitai (Intay), Klych niyozboy, Qushko‘pir, Qo‘ng‘irot, Kunyalrgench, Kyat, Mang‘it, Noy Urganch, Pitnyak, Porsu, Tashauz, Hazorasp, Xonqi, Xiva, Xo‘jeyli va Shahobod. Xonlikning har bir shahrida, garchi shahar va uning atrofidagi aholini boshqarish uchun boshliq tayinlangan bo‘lsa-da, uning faoliyat doirasi politsiyaning zaif nazorati va eng ahamiyatsiz ishlarni ko‘rib chiqish bilan cheklanadi”².

Bu borada A.Vamberining: “Xivaning siyosiy bo‘linishi shaharlar soniga bog‘liq bo‘lib, har birining o‘z hokimi bor, shuning uchun har bir maxsus okrugni tashkil etadi”³ degan fikrlari qiziq. Hokimlar boshqargan shaharlarni sanab o‘tgan Xirshfeldning quyidagi fikrlarini ham alohida ta’kidlab o‘tish joiz: “Pitnyak, Hazorasp, Xonqi, Urganch, Qo‘shko‘pir, G‘azovat, Kyat, Shahobod, Tashauz, Makak, Gurlen, Mang‘it, Qilichniyazboy, Qipchoq, Porsu, Ilyali, Kunya-Urganch”⁴.

Xonlikning ma’muriy tuzilmasida o‘troq hududlarning eng quyi birligi bir necha qo‘shni xonadon egalarini birlashtirgan machitqaum (masjid jamiyati) hisoblangan. Bu borada A.Kalmikov keltirgan materiallar e’tiborga loyiq bo‘lib, u “bir-biridan alohida tarqoq joylashgan Xiva uylari bir-biri bilan ma’lum bir bog‘liqlikka ega, ya’ni ma’lum miqdordagi mulklar birgalikda foydalanilgan”⁵.

¹ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства//Записки Русского географического общества. Кн. V. СПб., 1851. – С. 133.

² Тамже.

³ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М., 1865. – С. 168.

⁴ Гиршфельд Военное-статистическое описание Хивинского оазиса. Ч. II. – Ташкент, 1908. – С. 13.

⁵ Калмыков А. Хива//Туркестанский сборник. – Т. 471. – С. 143.

Zamonaviy tadqiqotchi A.Shayxovanning yozishicha, “qaum” soʻzi Xivanning chorvador aholisiga nisbatan millatiga koʻra jamoalarni ham belgilashi mumkin⁶. Shuni taʼkidlash kerakki, Xiva xonligida masjidlar odatda quruvchilarning (odatda oqsoqolning) yoki tarixiy shaxsning ismlarini koʻtargan, baʼzan ular sinfiy mansublikni aks ettirgan va hokazo.

Odatda qaum(qavm)da mulla (imom) bilan umumiy masjid boʻlgan, u ham bolalarni oʻqitish bilan shugʻullangan. A.Kalmikovning yozishicha, qaumning oʻz oqsoqoli boʻlgan, uni aholi saylagan, uni “kathuda”⁷ deb atagan. U yosh yigit boʻlishi mumkin edi, lekin u hurmatli va aqlli edi. Bir qaumda bir nechta kathudalar boʻlishi mumkin. Quyi maʼmuriyatning beklikdagi vakili oqsoqol (brigadir) hisoblangan. U aslida quyi darajadagi politsiya organi edi, u tartibni saqladi va yuqori organlarning barcha buyruqlarini bajardi. “Har bir gʻalati jamiyat, - deb yozadi Girshfeld, - va baʼzan mahallada joylashgan bir nechta shunday jamiyatlar xon tomonidan bu lavozimda tasdiqlangan oqsoqolni (oqsoqoli) tanlaydi va uni umrbod bajaradi”⁸.

Oqsoqol saylovlari qozi ishtirokida va Xivaga saylov natijalarini taqdim etgan bekning nazorati ostida merosxoʻrning roziligi uchun oʻtkazildi, u unvon uchun “petek” hujjatini chiqardi. “oqsoqol”⁹.

Oqsoqollar (oqsoqollar) va qozilar (xalq sudyalari)ni saylash huquqidan faqat uy-joy mulkdorlari, yaʼni muayyan mulkiy malakaga ega boʻlgan shaxslar foydalandilar. Oqsoqollarni qatl qilish uchun saylash odatda rasmiy xarakterga ega edi, chunki aslida bu amaldorlar qishloq yoki ovulning bay elitasi vakillaridan tayinlangan. Xirshfeldning yozishicha, oqsoqolning vazifalari quyidagilardan iborat boʻlgan: “Oʻz jamiyati aholisidan soliq yigʻish va ularni oʻz hokimiga yoki xon buyrugʻi bilan soliq yigʻuvchi amaldorga

⁶ Шайхова А. Юридические документы как источник по истории социально экономических отношений в Хивинском ханстве в XIX — начале XX века: Дне. ...канд. ист. наук. Рукопись. – Ташкент, 1987. – С. 40.

⁷ Калмыков А. Указ. соч. – С. 143.

⁸ Гиршфельд. Указ. соч. Ч. II. – С. 143.

⁹ Калмыков А. Указ. соч. – С. 143.

bevosita topshirish. Sugʻorish ishlari davrida oqsoqol ishchilar yigʻilishini nazorat qiladi”¹⁰. Oqsoqollarning burchlarini oʻz guvohi A.Kalmikov: “Oqsoqollar ketxud ishlatib, aholidan soliq yigʻib, beklarga topshiradilar”¹¹ deb yanada ixchamroq tavsiflanadi.

Sayohatchilar va tadqiqotchilar beklilarning quyi darajadagi boshqaruvini tasvirlab, baʼzan juda qiziqarli materiallarni taqdim etadilar. Demak, A.Kalmikovning “Oqsoqollar boshqa mansabdor shaxslar kabi unvon ololmaydilar, balki hurmat-ehtiroom koʻrsatib, toʻy, sunnat, dafn va boshqa tantanali marosimlarga, taomlar bilan birga taklif qilinadilar”¹² degan gapi eʼtiborga loyiqdir.

Xonlikning maʼmuriy tuzilmasidagi bu eng past darajani tavsiflab, tadqiqotchilardan biri shunday deb taʼkidladi: “Demak, oqsoqollar rus qishloq jamiyatiga mos keladigan quyi maʼmuriy birlik edi”¹³. A.L.Kun xonlik boʻylab sayohat qilib, diqqatli kuzatuvchi sifatida “Gurlenda masjidlarga boʻlinishdan tashqari, kent deb ataladigan urugʻlarga boʻlinish ham borligini sezmay qola olmadi. Shunday qilib, 60 ta Gurlen masjidi 10 shaharni tashkil qiladi. Hozorasp tumani 15 qishloqdan iborat boʻlib, har bir qishloqda bittadan mirob boʻlgan, shaharda 8 ta masjid bor”¹⁴.

Xiva xonligi maʼmuriy-byurokratik tuzilishining oʻrta boʻgʻini beklilik boʻlib, uni hokim boshqarar edi. Hokim (bek) etib odatda viloyatning boy yer egalari orasidan istalgan shaxs tayinlanishi mumkin edi. U yagona hukmdor edi, uning hokimiyati butun mintaqaga tarqaldi. Darhaqiqat, hokimlar maʼmuriy, moliyaviy, siyosiy, sud funktsiyalarini bajargan va mehnatkash xalq ustidan deyarli cheksiz hokimiyatga ega edi.

¹⁰ Гишфельд Указ. соч. Ч. II. – С. 25.

¹¹ Калмыков А. Указ. соч. – С. 144.

¹² Магидович И. Административное деление Хорезма//Материалы по районированию Средней Азии. Кн. II: Территория и население Бухары и Хорезма. Ч. 2: Хорезм. Ташкент, 1925. – С. 32.

¹³ Лыкошин Н. О современном состоянии Хивинского ханства: Записки начальника Амударьинского отдела. ЦГА УзССР, ф. И2, оп. 1, д. 314, л. 37.

¹⁴ Калмыков А. Указ. соч. – С. 146.

A.Kalmikov Xivaga nisbatan “shahar” va “bek” atamalarini tavsiflab, shunday ta’kidlagan edi: “Viloyat markazi odatda bek yashaydigan shahar bo’ladi, lekin shahar bo’lmagan viloyatlar ham borki, bek o’z shaxarini quradi. bozor yaqinidagi uy”¹⁵.

Muayyan bo’lim boshlig’i polkovnik N.Likoshn qayd etadi: “Odatda Xiva shahridan tayinlangan beklar o’z oilalarini o’z turar joyiga olib bormaydilar, balki bekda yolg’iz yashaydilar yoki o’sha yerda yana turmushga chiqib, ikkinchi mahalliy oilani yaratadilar”¹⁶.

A.Kalmikov shunday deb yozgan edi: “Hukmdorlar xonga shaxsan tanish bo’lgan shaxslardan tayinlanadi va ko’pincha bu lavozim otadan o’g’ilga o’tadi, odatda uzoq vaqt bir qo’lda qoladi”¹⁷.

N.Likoshiy ta’kidlaganidek, “bekliklarni boshqaradigan ko’pchilik xon saroyiga yaqin bo’lgan Xiva shahri aholisidan tayinlanadi”¹⁸. “Ular kichik janjallarni hal qiladilar, xon buyrug’ining bajarilishini nazorat qiladilar, suv bo’yicha tushunmovchiliklarni bartaraf qiladilar, suv tanqisligi bo’lsa, suvdan foydalanishning ustuvorligini belgilaydilar: xon buyrug’iga binoan yoki o’z xohishiga ko’ra jinoyatchilarni ushlab turadilar, va umuman beklikda ichki tartibni nazorat qiladi”¹⁹.

A.Kalmikov “bek” atamasini quyidagicha izohlaydi: “Ruslarning rasmiy yozishmalarida ularni odatda beklar, qat’iy aytganda, Xivada faqat qonli shahzodalar beklar deb atashadi”²⁰.

Hokimlar faoliyati haqida V.Lobachevskiy ta’kidlaganidek, ular “yon ariqlarni tozalash, xon tomonidan tayinlangan shaxslardan soliq yig’ish ishlarini nazorat qiladilar.

¹⁵ Белепицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973. – С. 351. Лобачевский В. Хивинский ханства//Военное-статистическое описание Туркестанского военного округа. Ташкент, 1912. – С. 37.

¹⁶ Белепицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973. – С. 351.

¹⁷ Калмыков А. Указ. соч. – С. 146.

¹⁸ Лобачевский В. Указ. статья. – С 37.

¹⁹ Беленицкий А. М., Бентович И.Б., Большаков О. Г. Указ. соч. – С. 328.

²⁰ Соболев Л. Обзор доступов к Хивинскому ханству и краткие сведения о нем//Туркестанский сборник. Т. 82. – С. 229.

Ariqlarni tozalash, yo‘llar, ko‘priklar va qirg‘oq to‘g‘onlarini ta‘mirlash uchun aholidan ishchilar jalb qiladilar”²¹.

Hokimning vazifalariga o‘z hududidagi ichki tartibni, jumladan turkmanlar, qozoqlar va qoraqalpoqlarni nazorat qilish ham kirgan; ammo xonning ruxsatisiz ularning ichki hayotiga aralashish huquqiga ega emasligini hisobga olish kerak²².

Tashkiliy jihatdan ular markazlashgan davlatning tarkibiy birligiga aylanadi. O‘rta Osiyo shaharlari ham Sharqdagi barcha shaharlar kabi alohida huquqiy maqomga ega emas edi. Tadqiqotchilarning deyarli barcha hisobotlarida qayd etilishicha, Hokimlar aniq belgilangan maosh olmagan, lekin soliq yig‘uvchilar hisobiga “dayak” ning bir qismini ishlatgan va odatda bu dayakning ko‘pchiligi foydasiga ketgan.

Shunday qilib, Girshfeld shunday deb yozgan edi “ma‘lum bir ish haqi; Hokimlar o‘z xizmatlari uchun pul olmaydilar va soliqchilar hisobiga dayakning bir qismini ishlatadilar. Hokimlar yiliga besh ming va undan ortiq rubldan oladi²³. Bu boshqa tadqiqotchilar tomonidan tasdiqlangan. Masalan, V.Lobachevskiy ko‘rsatdi; “Hokimlar ham, oqsoqollar ham xondan aniq maosh olmaydilar, balki aholidan yig‘adigan soliqlar hisobiga kun kechiradilar”²⁴.

Shunday qilib, xonlikning boshqaruv apparatining barcha mansabdor shaxslari mehnatkash xalq hisobiga yashab kelganlar. Bu “oziqlantirish” tartibi har qanday suiste‘mollik va o‘zboshimchalik uchun keng imkoniyatlar ochdi. Biroq, Hokimlar, noiblar va boshqalarning noqonuniy daromadlari xon hukumati tomonidan jinoiy hisoblanmagan, agar u haddan tashqari ko‘p bo‘lmasa va aholi bilan keskin nizolarni keltirib chiqarmasa.

Bunga tayinlangan, lekin soliq ro‘yxatiga kiritilmagan yerlardan undiriladigan soliqlar, suddan tashqari kichik ishlarni tahlil qilish uchun rezidentlardan “minnatdorchilik”

²¹ Беленицкий А. М., Бентович И.Б., Большаков О. Г. Указ. соч. – С. 331.

²² Кун А. Л; Культурный оазис ханства//Туркестанские ведомости. 1874. 9 апр.

²³ Вамбери А. Указ. соч. – С. 165.

²⁴ Калмыков А. Указ. соч. – С. 146.

qurbonliklari va boshqalar kiradi. Bundan tashqari, deyarli barcha hukmdorlarning o‘z hududlarida “mahalliy aholi tomonidan ekin ekish va boshqa xizmatlar ko‘rsatgan” yirik yer egalari bo‘lgan²⁵.

Mahalliy ma‘muriyatning o‘zboshimchaliklari va poraxo‘rliklari amalda cheksiz edi, ayniqsa, hokimlar ustidan shikoyatlar bilan faqat xonning o‘zi shug‘ullanar edi, unga oddiy odam yetib borishi deyarli imkonsiz edi, oqsoqollar ustidan shikoyatlar esa hokimlar tomonidan ko‘rib chiqilar edi.

Tadqiqotlarda hokimlarning muhim mustaqilligini ko‘rsatuvchi ko‘plab dalillar mavjud. Bunga ularning ixtiyorida turli mansabdor shaxslarning anchagina shtabi borligi ham yordam bergan. Shunday qilib, V.Lobachevskiy “buyruqlarni bajarish uchun beklarning turli xildagi quyi mirshablari darajalari - nukerlar beklar qo‘lida mavjud bo‘lgan yagona qurolli kuchni tashkil etadi”, deb yozgan edi²⁶.

N. Likoshinning hukmdorlar ixtiyorida tartibni saqlash, soliq yig‘ish va oddiy xizmatni bajarish uchun foydalanilgan ot nukerlarini saqlash haqidagi ma‘lumotlari ham e‘tiborga loyiqdir. “Har bir shaharda nukerlar, qurollangan otliqlar va boshqalar bor”²⁷.

Shuni ta‘kidlash joizki, ushbu mualliflarning asarlari quyi va o‘rta ma‘muriy bo‘g‘inlarni, hokimiyatning xizmat ko‘rsatuvchi xodimlarini to‘liq aks ettirilmagan. Jumladan, mualliflar beklikda rasman Hokimdan keyin turgan, boshqaruv ishlarida unga yordam bergan yuzboshining mavqeini tilga olmaganlar.

Ular odatda xon buyrug‘i bilan tayinlangan va ba‘zan xazinadan maosh bilan taqdirlangan. “Qishloq aholisi shaxsiy ehtiyojlari tufayli boshqa toifadagi amaldorlar bilan aloqa qilishiga to‘g‘ri keladi”²⁸ deb yozadi A.Kalmikov.

²⁵ Беленицкий А. М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Указ. соч. – С. 334.

²⁶ Лыкошин Н. Указ. соч., л. 31.

²⁷ Беленицкий А. М., Бентович И. Б., Большаков О. Г. Указ. соч. – С. 334.

²⁸ Калмыков А. Указ. соч. – С. 144.

Shahar ma'muriyatining yana bir vakili bu qozi bo'lib, uning "shahar hayotiga ta'siri boshqa joylarga qaraganda ancha muhim"²⁹. Ular asosan musulmon huquqi bo'yicha maxsus mutaxassislardan tanlab olingan bo'lib, musulmonlar o'rtasidagi ziddiyatli vaziyatlarni shariat bo'yicha hal qilganlar. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, sud ishlarini ijro ma'muriyati boshlig'i tomonidan amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства//Записки Русского географического общества. Кн. V. СПб., 1851. – С. 133.
2. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М., 1865. – С. 168.
3. Гиршфельд Военное-статистическое описание Хивинского оазиса. Ч. II. – Ташкент, 1908. – С. 13.
4. Калмыков А. Хива//Туркестанский сборник. – Т. 471. – С. 143. Шайхова А. Юридические документы как источник по истории социально экономических отношений в Хивинском ханстве в XIX — начале XX века: Дне. ...канд. ист. наук. Рукопись. – Ташкент, 1987. – С. 40.
5. Калмыков А. Указ. соч. – С. 143.
6. Гиршфельд. Указ. соч. Ч. II. – С. 143.
7. Магидович И. Административное деление Хорезма//Материалы по районированию Средней Азии. Кн. II: Территория и население Бухары и Хорезма. Ч. 2: Хорезм. Ташкент, 1925. – С. 32.
8. Лыкошин Н. О современном состоянии Хивинского ханства: Записки начальника Амударьинского отдела. ЦГА УзССР, ф. И2, оп. 1, д. 314, л. 37.

²⁹ Тамже.

9. Белепицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973. – С. 351. Лобачевский В. Хивинский ханства//Военное-статистическое описание Туркестанского военного округа. Ташкент, 1912. – С. 37.
10. Соболев Л. Обзор доступов к Хивинскому ханству и краткие сведения о нем//Туркестанский сборник. Т.82. – С. 229.
11. Кун А. Л; Культурный оазис ханства//Туркестанские ведомости. 1874. 9 апр.